

VISIE OP CALVIJN IN 2009

W. de Greef

Abstract

The year 2009 saw extensive media coverage of the 500th anniversary of John Calvin's birth. This article reviews the publication and translation of primary sources regarding John Calvin's life, works and development and considers the significance of the secondary literature published around 2009. Generally, research about Calvin focuses on all of his works. As his theology is a biblical theology, there is a proper awareness of the close connection between the *Institutes* and the exegetical works of Calvin. The view that Calvin's theology is a system dominated by the doctrine of predestination is out of date. Today, attention goes in studying Calvin's works much more than in the past to the historical context Calvin lived in. As a result, we can gain a better idea of the developments of Calvin himself.

Inleiding: Calvijn in beeld

In de zomer van 2009 bezocht ik de boekenmarkt op het Spui in den Haag. Ik had gehoord dat een antiquair die dag alleen Calvijnboeken verkocht tegen een bijzonder lage prijs. Terwijl ik rondkeek liep af en toe iemand langs de kraam. De antiquair beval zijn waar aan. 'Allemaal Calvijn!' Verschillende reacties verwachtte ik, zoals: 'Interessant. Eens kijken wat u heeft.' Of: 'Wie is Calvijn?' Maar nee, vrijwel iedereen liep terstond door. De naam Calvijn zei blijkbaar menigeen niets. Vreemd eigenlijk, gezien alle aandacht die Calvijn dat jaar al gekregen had. Het dagblad *Trouw* startte het Calvijnjaar met de C-factor, die weliswaar meer met het calvinisme dan met Calvijn te maken had, maar toch met hem in verband gebracht werd. Het Boekencentrum gaf de Calvijn-glossy¹ uit, waarvan in korte tijd duizenden exemplaren verkocht werden. Premier J.P. Balkenende vloog op 31 maart naar Berlijn om in het *Deutsches Historisches Museum* een internationale tentoonstelling over 'Calvinismus – Die Reformierten in Deutschland und Europa' te openen. Koningin Beatrix opende op 8 mei in Dordrecht de tentoonstelling 'Calvijn en wij' die veel belangstelling trok. In dezelfde stad vond op 30 mei in de Grote Kerk de nationale Calvijnherdenking plaats. Het *Reformatorisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad* organiseerden met het Instituut voor onderzoek van de Reformatie in Apeldoorn een aantal debatavonden in ons land waarop enkele bekende personen voor een groot publiek met elkaar discussieerden over een thema dat

---

1 Titel: *Calvijn. Eenmalige glossy over het Nederlands Calvinisme heden ten dage.*

met Calvijn te maken had.² Vanwege al die activiteiten kwam Calvijn meer dan eens via het journaal in beeld en waren er nieuwsprogramma's waarin hij ook ter sprake kwam.

Verder gaven verscheidene tijdschriften een nummer uit dat vrijwel geheel of helemaal aan Calvijn gewijd was.³ Er waren ook websites die het een en ander in verband met het Calvijnjaar vermeldden. De website die het Instituut voor onderzoek van de Reformatie in verband met het Calvijnjaar lanceerde was de enige die veel informatie verschaftte.⁴ Verscheidene activiteiten die in het land plaatsvonden werden daar vermeld. Via deze website werd ook materiaal aangeboden dat bijvoorbeeld op scholen gebruikt kon worden.

Opvallend was dat de kerken in ons land geen speciale website inrichtten om de aandacht op Calvijn te vestigen. De Protestantse Kerk in Nederland meldt op haar website dat het Calvijnjaar voor het missionaire werk een kans is om mensen binnen en buiten de kerk kennis te laten maken met de 'erfenis' van deze man. Met het oog daarop werd het een en ander aangeboden in de hoop dat plaatselijke gemeenten zich daardoor laten inspireren.⁵ Een 'Agenda activiteiten Calvijnjaar 2009 in Nederland' vermeldt het een en ander dat door anderen aangevuld mag worden. Het blijkt dat overal in het land allerlei verschillende initiatieven op touw gezet werden om aan het Calvijnjaar aandacht te schenken.

Wat de kerken betreft is er landelijk gezien maar weinig aandacht aan Calvijn besteed. Dat is merkwaardig, vooral wat de kerken betreft die belangrijke invloed van Calvijn hebben ondergaan. In 1959 was er nog een gezamenlijk optreden van de kerken in de Calvijnherdenking die op 10 juni in de Westerkerk te Amsterdam werd gehouden. Daaraan werkten mee dr. E. Emmen, secretaris generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk, dr. B.J. Oosterhoff (Apeldoorn), dr. G.C. Berkouwer (Vrije Universiteit) met een lezing over 'Calvijn en de Kerk' en dr. W.F. Dankbaar (Groningen) met een referaat over 'Calvijn en Nederland', terwijl ds. P.N. Kruyswijk, gereformeerd predikant te Amsterdam, de bijeenkomst met gebed sloot. Heeft het met de verdeeldheid van de kerken in ons land te maken dat er in 2009 zo weinig van de kerken uitging? Of waren er andere oorzaken?

Als we verder kijken dan Nederland kunnen we niet zeggen dat de kerken geen initiatief namen voor een waardige herdenking van Calvijn. De *World Alliance of Reformed Churches* nam samen met de *Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund*, *The John Knox International Reformed Center* en de theologische faculteit van de Universiteit

---

2 De thema's waren: 'De katholieke Calvijn' (Nijmegen, 3 maart); 'De intolerante Calvijn' (Rotterdam, 17 maart); 'De stoere Calvijn' (Groningen, 23 maart) en 'De twijfelende Calvijn' (Enschede, 31 maart).

3 Zie onder andere: *Kontekstueel* 23.2 (2008), 2-16, *Radix* 34. 4 (2008), 241-336; *De Waarheidsvriend*, *Protestants Nederland*, *In de Waagschaal* 38.15 (2009) met als titel: 'Jean Cauvin was here'. *Transparant* gaf in april 2009 het nummer 'Het Calvijnjaar' uit.

4 www.calvijn500jaar.nl

5 Zie Hanna van Dorssen, 'Wandelen, zingen en meer in het Calvijnjaar 2009' dat op de website van de kerk staat en in *Kerkinformatie*, nummer 162, September 2008, 14-15.

van Genève het initiatief door van 15 tot 17 april in 2007 in Genève een beraad te houden ter voorbereiding van het Calvijnjaar. Vertegenwoordigers van kerken en wetenschappelijke instellingen uit de wereldwijd verspreide gereformeerde wereld namen daaraan deel.⁶ De *Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund* zette ook een website op in verband met het Calvijnjaar.⁷ Van uitstekende kwaliteit was de website die de *Evangelische Kirche in Deutschland* lanceerde.⁸ Achim Detmers, in 2001 op Calvijn gepromoveerd, werd aangesteld om die website inhoud te geven.⁹ De *Reformierte Kirchenbund* richtte in verband met het Calvijnjaar ook een goede website in.¹⁰ De *Evangelische Kirche Deutschland* gaf samen met de *Reformierte Kirchenbund* ter gelegenheid van het Calvijnjaar een mooi verzorgd magazine uit waarin deskundigen aan diverse thema's aandacht schonken, zodat de lezers een goed beeld van Calvijn konden krijgen.¹¹ Op de achterkant van het magazine staat het mooie citaat uit het begin van de *Institutie*: 'Die ganze Summe unserer Weisheit, soweit man sie als wahr und fest ansehen darf, besteht in zwei Stücken, nämlich in der Erkenntnis Gottes und unserer selbst'.

Opvallend is dat in Duitsland, waar de invloed van Luther veel groter is geweest dan die van Calvijn, zoveel aandacht aan Calvijn werd besteed. Via de website van de *Evangelische Kirche Deutschland* zag ik bijvoorbeeld dat er overal in het land voortreffelijke lezingen gehouden werden.

In ons land organiseerden diverse universiteiten congresdagen. De thema's in de aankondiging van die dagen maakten min of meer duidelijk welk aspect van Calvijn en zijn invloed aan de orde gesteld zou worden.¹² Meer dan eens behoorden academici uit

---

6 Zie voor wat aan de orde kwam *Reformed World* 57.4 (2007), 229-350. Het nummer heeft als titel 'John Calvin. What is his legacy? An international consultation seeks the answer on the eve of his 500th birthday.'

7 www.calvin09.org

8 www.calvin.de

9 Achim Detmers, *Reformation und Judentum. Israel-Lehren und Einstellungen zum Judentum von Luther bis zum frühen Calvin*, Stuttgart, Berlijn en Keulen 2001.

10 www.reformiert-info.de/calvin.php

11 Titel: *Calvin. Das Magazin zum Calvin-Jahr 2009*. Via Internet te downloaden, maar ook te bestellen.

12 Het Instituut voor onderzoek van de Reformatie te Apeldoorn organiseerde van 30 oktober tot en met 1 november 2008, aan het begin van het Calvijnjaar, een international Calvijncongres in Putten met als thema 'Calvin: Saint or Sinner?'. De Protestantse Theologische Faculteit hield op 27 april te Kampen een studiedag met als titel 'Het Calvinistisch ongemak'. In Dordrecht werd op 4 en 5 juni een internationaal congres gehouden met als thema 'The Reception of Calvin and his Theology in Reformed Orthodoxy'. Het IRTI, dat uitgaat van de Vrije Universiteit Amsterdam, hield in juli 2009 een meerdaags congres in Aix en Provence over 'Calvin Revisited: Acknowledgment and Challenge'. Op 8 oktober werd in Apeldoorn het symposium 'Calvijn en de dopers' gehouden. In Dordrecht sloot het Instituut voor Reformatieonderzoek zijn herdenkingen op 31 oktober 2009 af met een symposium over 'De actualiteit van Calvijns theologie'.

het buitenland tot de inleiders. Wat te berde gebracht werd, is reeds in een bundel uitgegeven of komt wellicht nog wel op een andere manier ter beschikking van belangstellenden.¹³

Literatuur in verband met Calvijn

Elk jaar verschijnen er publicaties in verband met Calvijn. Met het oog op het Calvijnjaar spannen auteurs en uitgevers zich vooral in om iets te publiceren. Daarover wil ik iets schrijven, maar dan zo, dat ik zoiets als een stand van zaken opmaak. Dan staat de nieuwe literatuur ook in het juiste kader. Hoe staat het thans met de uitgave van primaire bronnen? Wat voor vertalingen zijn er van die bronnen verschenen? In welk opzicht is de secundaire literatuur die omstreeks 2009 verschenen is van betekenis?

I. Primaire bronnen

Om Calvijn te leren kennen is het belangrijk over goede primaire bronnen te beschikken. Secundaire literatuur is pas echt van waarde als die op die bronnen berust.

De werken van Calvijn werden vanaf 1863 onder redactie van G. Baum, E. Cunitz en E. Reuss gepubliceerd onder de titel *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*.¹⁴ Sinds maart 2006 zijn de *Opera Calvinii* ook te raadplegen via *Calvini Opera Database 1.0* die onder leiding van Herman J. Selderhuis uitgegeven werd door het Instituut voor Reformatieonderzoek te Apeldoorn. Deze digitale uitgave is van grote waarde omdat de onderzoeker de tekst bij de hand heeft en de zoekfunctie kan gebruiken om bijvoorbeeld te zien hoe vaak en waar Calvijn een woord of een uitdrukking gebruikt. In de *Opera Calvinii* zijn ook preken opgenomen. Maar een behoorlijk aantal preken is nooit uitgegeven en bestaat dus alleen als manuscript. In 1806 werd een gedeelte van de manuscripten afgedankt als oud papier. Gelukkig is een aantal preken teruggevonden. Soms worden nog weer preken van Calvijn ontdekt.¹⁵ De preken die niet in de *Opera Calvinii* opgenomen zijn, worden nu gepubliceerd in de serie *Supplementa Calviniana* waarvan sinds 1936 tot op heden tien delen zijn gepubliceerd door Neukirchener Verlag in Neukirchen-Vluyn. Sinds 1992 verschijnt, onder leiding van het presidium van het internationale

13 Rinse Reeling Brouwer, Bert de Leede en Klaas Spronk (red.), *Het Calvinistisch ongemak. Calvijn als erflater en provocator van het Nederlandse protestantisme*, Kampen 2009. Het niveau van de artikelen is verschillend. Jammer dat het boek als geheel maar weinig toevoegt aan de kennis van Calvijn en zijn invloed.

14 Afgekort als *CO*. De uitgave werd voltooid in 1900 en bestaat uit 59 delen die ook opgenomen zijn in de delen 29 tot en met 88 van het *Corpus Reformatorum*.

15 Max Engammare doet verslag van zijn vondst van preken van Calvijn over Jesaja in Londen in: 'Calvin incognito in London: the rediscovery in London of Sermons on Isaiah' in: *Huguenot Society Proceedings* 26 (1996), 453-462; vgl. 'Des sermons de Calvin sur Esaïe découverts à Londres' in: *Calvin et ses contemporains*, Olivier Millet (ed.), Genève 1998, 69-81.

Calvincongres ter bevordering van het Calvinsonderzoek bij Librairie Droz in Genève een herziene uitgave van de *Calvini Opera* met een kritisch apparaat en noten.¹⁶ Zeventien delen zijn reeds verschenen. Van betekenis is dat in deze nieuwe serie de brieven van en aan Calvin worden opgenomen. Het eerste deel, dat de periode 1530 tot september 1538 betreft, is verschenen. Het zal echter heel wat jaren duren voor alles gepubliceerd is.

In 2008 en 2009 verschenen enkele belangrijke uitgaven die werken van Calvin betreffen. Ik noem in de eerste plaats de Franse editie van de *Institutie* uit 1541. Wat de *Institutie* betreft zijn de eerste en de laatste editie, respectievelijk uit 1536 en 1559, het meest bekend. De tweede editie verscheen in 1539 en is anders van opzet dan de eerste editie uit 1536. Aan de oorspronkelijke catechetische indeling heeft Calvin de bespreking van een aantal belangrijke onderwerpen toegevoegd, zoals predestinatie en voorzienigheid, de relatie van het Oude en het Nieuwe Testament en het christelijk leven. In 1541 werd deze editie in een Franse vertaling gepubliceerd. Van die editie verscheen in de jaren 1936-1939 onder redactie van Jacques Pannier een zelfstandige uitgave. Dat was een goede zaak, omdat tot op die tijd de tekst van de *Institutie* uit 1541 alleen met enige inspanning te raadplegen was via de Franse editie van de *Institutie* uit 1560 die in de *Opera Calvini* opgenomen was.¹⁷ De zorg voor een nieuwe tekstkritische uitgave van Franse editie uit 1541 werd toevertrouwd aan Olivier Millet die zijn taak uitstekend vervuld heeft. De uitgave, die uit twee delen bestaat, bevat veel informatie die ons zicht geeft op de betekenis van deze editie.¹⁸

In 2009 verscheen bij Gallimard in Parijs onder de naam 'Calvin' en met de titel *Oeuvres* een boek dat in klein formaat op dundrukpapier werd uitgegeven en 1432 bladzijden telt. Het bevat veel in het oorspronkelijke Frans geschreven werken van Calvin.¹⁹ Francis Higman en Bernard Roussel verzorgden deze uitgave. Erg belangrijk is de uitvoerige toelichting die bij elk werk gegeven wordt. De nieuwste literatuur is daarin ook verwerkt.

Wat de primaire bronnen betreft noem ik ten slotte de publicatie van de verslagen van de consistorievergaderingen die tijdens de periode dat Calvin aan Genève verbonden plaatsvonden. Al verscheidene jaren wordt onder supervisie van Robert M. Kingdon gewerkt aan de ontcijfering van de notulen van deze vergaderingen. Sinds 1996 zijn drie

16 Naar deze uitgave wordt verwezen met de aanduiding *COR*.

17 Dat geldt ook de Engelse vertaling van de *Institutie* uit 1559, verzorgd door John T. McNeill en Ford Lewis Battles, Philadelphia 1560.

18 Jean Calvin, *Institution de la religion chrétienne (1541)*. Edité par Olivier Millet, Genève 2008. Jean-François Gilmont merkt op dat de Franse editie in bepaalde opzichten verschilt van de Latijnse uitgave uit 1539. 'Il y a quelques modifications dans l'ordre des chapitres, modifications qui sont maintenues dans toutes les éditions ultérieures' (Rodolphe Peter / Jean-François Gilmont, *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin au XVIe siècle*, vol. 1, Genève 1991, 98).

19 Calvin *Oeuvres*. Edition établie par Francis Higman et Bernard Roussel, Paris 2009.

delen gepubliceerd.²⁰ De verslagen geven ons een beeld van de werkwijze van het consistorie, van wat in de bijeenkomsten ter sprake kwam, hoe met de betrokken gemeentelieden werd omgegaan en wat Calvijns bijdrage aan deze vergaderingen was.

Vertalingen van primaire bronnen

Slechts een gering aantal mensen is in staat de werken van Calvijn in de oorspronkelijke taal te lezen. Daarom zijn vertalingen belangrijk. Omdat elke taal aan verandering onderhevig is, moeten er ook regelmatig nieuwe vertalingen komen. Als predikanten, studenten en andere belangstellenden op oude vertalingen aangewezen zijn, is de kans immers groot dat nauwelijks meer kennis genomen wordt van Calvijns werk. Hoe staat het dus met de vertaling van de bronnen?

Nederlandse vertalingen

In 2009 was de publicatie van de nieuwe Nederlandse vertaling van de *Institutie* een gebeurtenis van betekenis. Het is sinds 1559 de vijfde vertaling.²¹ De laatste vertaling was van de hand van A. Sizoo en dateert uit 1531. Omdat Sizoo er niet echt op uit was Calvijn in goed Nederlands te vertalen, kwam in de loop van de tijd die vertaling steeds verder van ons af te staan. De nieuwe vertaling van de hand van C.A. de Niet is dus zeer welkom. Hij heeft er naar gestreefd om de *Institutie* in goed Nederlands weer te geven. Vertalen is vertolken, schrijft hij in de ‘Verantwoording’. Omdat hij classicus en neerlandicus is, vroeg hij uitgever Den Hertog een begeleidingscommissie in te stellen die uit Calvijnkenners zou bestaan.²² Kennis van Calvijn is immers meer dan eens belangrijk voor het verstaan van wat Calvijn zeggen wil. De commissie bood ondersteuning door de vertaling te controleren en de noten waar het nodig was nader in te vullen. W. van ’t Spijker schreef een inleiding voor deze uitgave. Het vertaalproject heeft enkele jaren langer geduurd dan voorzien was, maar op 31 oktober 2009 kon het eerste exemplaar van de nieuwe vertaling in een stijlvolle bijeenkomst in de Grote Kerk te Dordrecht aan minister J.P.H. Donner overhandigd worden. Voor meer gegevens over de nieuwe vertaling van de *Institutie* kan men de speciaal daarvoor ingerichte website raadplegen.²³

20 Van de *Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin* verscheen in 1996 te Genève Tome 1, 1542-1544, in 2001 Tome 2, 1545-1546 en in 2004 Tome 3, 1547-1548.

21 1. 1560 te Emden, vertaler Jan Dyrkinus; 2. 1650 te Amsterdam, vertaler Willem Corsman; 3. 1865-1868 te Kampen, vertaler W.J. Wijenberg; 4. 1931 te Delft, vertaler A. Sizoo. Zie voor meer informatie: W. de Greef, ‘Calvijns *Institutie* en Bijbeluitleg in het Nederlands’ in: W. de Greef en M. van Campen (red.), *Calvijn na 500 jaar*, Zoetermeer 2009, 278-295.

22 De titel van het proefschrift van De Niet is: *Gisbertus Voetius: de praktijk der godzaligheid (Ta asketika sive Exercitia pietatis (1664))*, tekstuitgave met inleiding, vertaling [uit het Latijn] en commentaar. Leden van de begeleidingscommissie waren: dr. W. de Greef, dr. W.H.Th. Moehn, prof. dr. A. de Reuver en prof. dr. W. van ’t Spijker.

23 www.institutiecalvijn.nl

Commentaren

In 2004 gaf uitgeverij Kok in de serie *Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn* een fotomechanische herdruk uit van commentaren van Calvijn die tot op dat moment verschenen waren. De serie bevat verscheidene vertalingen uit de tweede helft van de zestiende eeuw die omstreeks 1900 opnieuw, wat taal betreft enigszins aangepast, werden uitgegeven. De overige commentaren zijn omstreeks 1900 opnieuw vertaald, op enkele commentaren na waarvan de vertaling uit de tweede helft van de twintigste eeuw stamt.²⁴

Importantia Publishing te Dordrecht begon in 2006 de serie *Johannes Calvijn. Commentaar op de Bijbel* uit te geven. Tot in 2008 zijn zes deeltjes verschenen die een hedendaagse vertaling bevatten van Calvijns uitleg van het Nieuwe Testament.²⁵ Dat de uitgever zich om zakelijke redenen op de vertaling van Calvijns Franstalige commentaren richtte, valt te begrijpen en te verdedigen. Maar ook dan moet het vertalen heel zorgvuldig gebeuren. Dat was helaas niet het geval. De vertalingen bevatten te veel storende vertaalfouten en op het Nederlands valt ook nogal wat aan te merken. De uitgever is intussen overgegaan op de heruitgave van oude negentiende-eeuwse vertalingen. Zo werd in december 2009 nog een oude vertaling van Calvijns commentaar op de Psalmen in vijf deeltjes gepubliceerd. Die commentaar werd een jaar eerder reeds door De Groot Goudriaan te Kampen als *Calvijns verklaring van de Psalmen* opnieuw uitgegeven. Dat is wel een mooie uitgave geworden, maar de lezer moet het helaas doen met een oude vertaling die nogal wat gebreken kent.

Geschriften

In 2009 publiceerde uitgeverij Boom een boek met de vertaling van drie ‘werken’ van Calvijn die met de predestinatie te maken hebben. *De eeuwige voorbeschikking Gods* vond ik als titel niet zo’n gelukkige vondst. Maar bij het raadplegen van het boek werd me duidelijk dat de titel de vertaling is van het geschrift *De aeterna Dei praedestinatione*. Dit geschrift werd in 1552 gepubliceerd. Het is de meest omvangrijke publicatie van de drie werken die in het boek zijn opgenomen.

Willem Visser heeft het Latijnse woord *praedestinitio* en het Franse woord *praedestination* consequent vertaald als ‘voorbeschikking’. Willem Balke schreef de inleiding voor het boek en verzorgde de noten bij de drie publicaties. Hij heeft het echter niet over ‘voorbeschikking’, maar over ‘predestinatie’. Met een verwijzing naar Romeinen 8:29 noemt hij ook het woord ‘voorbesteding’.

In de vertaling van de volledige titel van het werk *De aeterna Dei praedestinatione*

²⁴ Zie voor een overzicht het in noot 21 genoemde artikel in: *Calvijn na 500 jaar*, 284-287.

²⁵ Vier deeltjes werden in 2006 gepubliceerd, namelijk de commentaar op Galaten, Efeziërs, 1 en 2 Tessalonicenzen, en 1 Johannes en Judas. In 2007 verscheen de commentaar op Kolossenzen en Filippenzen, terwijl van de commentaar op Galaten een tweede druk van de pers kwam. In 2008 werd de commentaar op Jacobus uitgegeven.

geeft Calvijn aan dat predestinatie twee verschillende kanten heeft. Visser vertaalde de volledige titel als volgt: *Over de eeuwige voorbeschikking Gods, waarmee Hij sommigen tot heil heeft uitverkoren, anderen aan de ondergang heeft prijsgegeven; en over voorzienigheid, waarmee Hij de zaken der mensen bestuurt*.²⁶ De titel maakt duidelijk wat Calvijn onder voorbeschikking of predestinatie, en onder uitverkiezing verstaat. Daarom vind ik het jammer en ook verwarrend als Balke schrijft dat Calvijn de zogenaamde ‘dubbele predestinatie’ leert en die nader aanduidt als ‘de verkiezing tot het heil én tot het onheil’.²⁷ Calvijn heeft het nooit over ‘dubbele predestinatie’. Auteurs gebruiken die aanduiding wel vaak als ze het hebben over de predestinatie bij Calvijn, maar die aanduiding is van latere datum. Onder predestinatie valt bij Calvijn zowel de verkiezing als de verwerping. De verkiezing heeft een positieve inhoud. Dat geldt niet van de verwerping. Als we vasthouden aan de betekenis die Calvijn aan de verschillende begrippen geeft, maakt de woordkeus die in de titels van de drie publicaties gebruikt wordt duidelijk wat daarin aan de orde wordt gesteld.

De eerste publicatie is de lezing die Calvijn op 18 december 1551 tijdens een vrijdagse bijeenkomst van de predikanten gehouden heeft naar aanleiding van het optreden van Hieronymus Bolsec. De lezing werd pas in 1562 in Genève gepubliceerd.²⁸ In de titel wordt vermeld dat Calvijn tijdens de betreffende ‘congrégation’ gesproken heeft over ‘de eeuwige verkiezing door God’. Calvijn bespreekt eerst enkele Bijbelteksten. Veel aandacht besteedt hij aan de elf ‘tegenwerpingen’. In de zesde tegenwerping heeft hij over ‘de verworpenen’. Maar in het geheel van de uiteenzetting valt alle accent op de verkiezing, zoals dat ook in de titel van die publicatie aangegeven wordt.

De tweede publicatie is Calvijns tweede reactie op een geschrift van Pighius uit 1542. Het gaat daarin ‘over de vrije wil van de mens en over de goddelijke genade’.²⁹ In de titel wordt gesproken over ‘de eeuwige voorbeschikking Gods’. De woordkeus (*praedestinatio*) zegt ons dat het in deze publicatie zowel over de verkiezing als over de verwerping gaat, zoals ook nader aangeduid wordt in de volledige titel.

---

26 Vgl. het opschrift in de *Institutie* (vertaling De Niet) boven hoofdstuk 21 van boek III. ‘De eeuwige verkiezing waarmee God sommigen tot de zaligheid en anderen tot de ondergang voorbestemd heeft.’

27 Zie *De eeuwige voorbeschikking Gods*, xiv.

28 De titel luidt: *Congregation faite en l’église de Geneve par M. Iean Calvin. En laquelle la matiere de l’élection éternelle de Dieu fut sommairement et clairement deduite et ratifiée d’un commun accord par ses freres ministres*. Dit geschrift wordt ook aangeduid als de *Consensus Genevensis* omdat de predikanten instemden met de uiteenzetting die Calvijn gegeven had. Een Nederlandse vertaling werd in 1612 te Rotterdam (en in 1867 te Goes) gepubliceerd. Ds. D. van Dijk vertaalde het geschrift opnieuw voor de serie *Stemmen uit Genève*; zie deel 3 (1971), 7-61.

29 De volledige titel luidt: *De libero hominis arbitrio et divina gratia libri X*. Het boek verscheen in 1542 in Keulen. Calvijn had in eerste instantie in 1543 gereageerd met een bestrijding van de eerste zes boeken van het werk van Pighius. De volgende vijf boeken bestrijdt hij in de publicatie uit 1552. Zie voor meer gegevens Wulfert de Greef, *Johannes Calvijn. Zijn werk en geschriften*, Kampen 2006, 205-208.

De derde publicatie betreft twee preken die Calvijn op 5 mei 1555 in de morgen- en middagdienst gehouden heeft over 2 Timoteüs 1:8-10. Overeenkomstig de Bijbeltekst heeft Calvijn het over de verkiezing, de roeping en Jezus Christus. De verwerping wordt door Calvijn niet aan de orde gesteld. In overeenstemming met wat Paulus aan Timoteüs schrijft accentueert Calvijn hoe bijzonder de verkiezing is. In de preken kan men lezen hoe Calvijn in de moeilijke tijd van vervolging de gemeenteleden houvast geven wil aan Gods verkiezende liefde.

De drie genoemde publicaties van Calvijn worden in *De eeuwige voorbeschikking Gods* onder de aandacht van de lezer gebracht in een goed leesbare vertaling. De keuze van de drie publicaties is uitstekend, omdat ze wat inhoud betreft van elkaar verschillen. Dat heeft te maken met het onderwerp dat aan de orde gesteld wordt en met de context waarin dit gebeurt.

In 2009 is op verschillende wijze, in allerlei discussies en in allerlei uitspraken in de pers, naar voren gebracht wat Calvijn over verkiezing en verwerping gezegd zou hebben. Maar als men nu, na de publicatie van het genoemde boek, zou lezen wat Calvijn gezegd en geschreven heeft, zal menigeen kunnen constateren hoe verrassend positief Calvijn over de uitverkiezing spreekt.

CD-Rom

De Groot Goudriaan gaf in 2007 samen met Dioneth, digitale ontsluiters van Nederlandse theologie, de serie *Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn* uit met als titel *Calvijn. Bijbelcommentaren*. De CD bevat ook preken, geschriften en brieven van Calvijn. Helaas ontbreekt een toelichting op wat er opgenomen is. Alles is ook slecht geordend. De zoekfunctie heeft weinig zin vanwege de vele spelfouten. Gelukkig werd in 2009 de CD opnieuw en in vele opzichten verbeterd uitgegeven als *Calvijn 2.0 Werken vertaald in het Nederlands*. Voor die CD heb ik een inleiding geschreven. Ook werd de tekst van mijn boek *Johannes Calvijn zijn werk en geschriften* op deze CD opgenomen.³⁰ De CD bevat ook de inhoud van verscheidene andere boeken die vertaalde werken van Calvijn bevatten. Zoals de dertien preken uit 1562 over de onverdiende verkiezing van Jakob en de verwerping van Ezau, die vertaald en gepubliceerd werden door S. van der Linde onder de titel *Calvijn. Prediking en verkiezing*³¹ en *De handzame Calvijn* onder redactie van Rinse Reeling Brouwer.³²

Engelse en Duitse vertalingen

Elsie Anne McKee heeft een Engelse vertaling gegeven van de reeds genoemde Franse editie van de *Institutie* uit 1541.³³ Het is de eerste Engelse vertaling van deze editie.

30 Het betreft de tweede, herziene druk, in 2006 te Kampen uitgegeven.

31 Uitgegeven te Kampen in 1992.

32 Amsterdam 2004. Het boek bevat verscheidene nieuwe vertalingen.

33 De vertaling is in 2009 uitgegeven te Grand Rapids, Michigan / Cambridge UK.

McKee onderstreept in de inleiding de betekenis van deze uitgave vergeleken bij die van 1559 door te wijzen op ‘the freshness of the presentation’.³⁴ Ze noemt ook Calvijns pastorale instelling in deze editie ten opzichte van zijn Franse geloofsgenoten.³⁵ McKee kon gebruik maken van het concept van de uitgave die Millet verzorgd heeft. De noten die McKee geeft zijn minder talrijk en omvangrijk, vergeleken bij de noten in de uitgave van Millet, omdat zij diens boek voor haar uitgave nog niet kon inzien. Daarom raadt McKee de lezer aan de kritische editie van Millet te raadplegen. Niettemin is de Engelse uitgave een zaak betekenis voor hen die de Franse editie niet lezen kunnen.

De preken van Calvijn die sinds 1961 in de oorspronkelijke oud-Franse tekst in de *Supplementa Calviniana* gepubliceerd worden, kunnen voor een deel ook geraadpleegd worden in een Engelse vertaling. Benjamin Wirt Farley vertaalde de 28 preken die Calvijn over Micha hield.³⁶ Rob Roy McGregor vertaalde de preken over Handelingen 1-7 en de preken over Genesis 1-11 die respectievelijk in 2008 en 2009 van de pers kwamen.³⁷

Bij de uitgave van de primaire bronnen noemde ik de consistorieverslagen. Belangrijk is dat er ook Engelse vertalingen van die verslagen gepubliceerd worden.³⁸

Wat Duitse vertalingen betreft is de serie *Calvin-Studienausgabe* die sinds 1994 bij Neukirchener Verlag in Neukirchen-Vluyn verschijnt een belangrijke uitgave. De werken van Calvijn die in deze serie opgenomen worden, bevatten zowel de oorspronkelijke tekst als de Duitse vertaling. Aan elk vertaald werk gaat een inleiding vooraf waarin informatie wordt verschaft. Er zijn tot op heden zes delen verschenen, waarin geschriften, commentaren en preken zijn opgenomen.

II. Secundaire literatuur

In het Calvijnyaar zijn veel boeken verschenen die de reformator op een of andere manier dichterbij willen brengen. Dat gebeurde in Nederland, maar ook in andere landen, zowel in Europa als in andere werelddelen. In Nederland verschenen verscheidene boeken waarin auteurs de aandacht van een breed publiek op Calvijn willen vestigen. Omdat ze er zeker van waren dat Calvijn in de pers aandacht zou krijgen, waren uitgevers niet

---

34 Zie p. ix.

35 Zie p. 10.

36 Ze zijn in 2003 gepubliceerd in Phillipsburg (NJ). Het betreft de preken uit *Supplementa Calviniana* Vol. 5.

37 Het betreft de preken uit *Supplementa Calviniana* Vol. 8 en Vol. 11/1. De uitgever is The Banner of Truth Trust in Edinburgh die reeds eerder facsimile-edities uitgaf van preken van Calvijn die aan het einde van de zestiende eeuw voor het eerst in een Engelse vertaling gepubliceerd werden, namelijk de preken over 1 en 2 Timoteüs en Titus (1983), de preken over Deuteronomium (1987) en de preken over Job (1993).

38 *Registers of the Consistory of Geneva in the time of Calvin*, Volume I: 1542-1544, Robert M. Kingdon, general editor, Thomas A. Lambert & Isabella M. Watt, editors, M. Wallace McDonald, translator, Grand Rapids 2000.

alleen bereid Calvinboeken te publiceren, maar waren ze er soms ook bewust op uit om bepaalde boeken op de markt te brengen.

Om een zo goed mogelijk beeld te geven van wat verschenen is, richt ik me eerst op publicaties die een beeld van Calvijn als persoon geven, vervolgens op boeken waarin het licht valt op het leven en het werk van Calvijn. Daarna volgen publicaties die Calvijns theologische denkwereld betreffen.

Wie was Calvijn?

In twee Nederlandse publicaties gaat het over Calvijn als persoon, zoals de titels ook vermelden.³⁹ Mirjam van Veen is de auteur van *Koppig profeet en werelds geleerde; een boekje open over Calvijn*.⁴⁰ Het boekje is een uitgave van het Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie die via haar publicaties in de Toer Reeks het gesprek in de gemeente over allerlei thema's stimuleren en verdiepen wil. Daarom zijn er ook gespreksvragen aan het boekje toegevoegd. Volgens de tekst op de achterkant leren we Calvijn in deze publicatie kennen 'zoals hij was, in plaats van het beeld dat in de loop der eeuwen van hem is ontstaan.' Verder wordt vermeld: 'Eindelijk een boek over Calvijn voor gewone mensen!' Dat schept natuurlijk verwachtingen!

'Een boekje open over Calvijn' kan verschillende betekenissen hebben. De auteur geeft dat ook aan door Calvijn 'een vat vol tegenstrijdigheden' te noemen. De negatieve kant van Calvijn komt duidelijk naar voren. Hij heeft Castello de stad 'uit getreiterd'. En hij wist in de *Institutie* van 1559 'akelig precies te melden hoe Gods voorzienigheid en zijn eeuwig raadsbesluit eruit zagen'.⁴¹ Het valt me op dat Augustinus in verband met de predestinatieleer niet vermeld wordt. Ook wordt geen enkele Bijbeltekst geciteerd. Dat is merkwaardig omdat Calvijn zich aan de Bijbel wil houden en benadrukt dat wie

---

39 Buiten beschouwing laat ik de geromantiseerde biografie *Heilig Vuur* van de hand van Frans Willem Verbaas, in 2009 uitgegeven te Zoetermeer. Hoofdpersoon in het boek is Calvijns collega in Genève Henri de la Mare. Via hem beschrijft Verbaas Calvijn. Verder volsta ik met te vermelden dat Ferdinand Borger en Kees Possumus in opdracht van de Protestantse Kerk in Nederland de theatermonoloog *Voorvechter en vreemdeling. Calvijn aan het woord* geschreven hebben die zij in 2009 in veel plaatsen opgevoerd hebben. De tekst van de voorstelling is in het kader van het Calvijnjaar uitgegeven door Uitgeverij Boekencentrum. Het laatste gedeelte 'Genève 1564' bevat verscheidene citaten die ontleend zijn aan het gebed uit Calvijns antwoord aan Sadoletto, maar de citaten komen wel erg vreemd over als ze niet gehoord of gelezen worden in de context van het gebed van Sadoletto in diens brief aan de raad en burgers van Genève.

40 Uitgegeven te Zoetermeer.

41 Zie p. 39. Interessant is in dit verband de bespreking die W. Nijenhuis op 21 mei 1966 in het dagblad *Trouw* gaf van C. Augustijn, *Calvijn*, Den Haag 1966. Nieuw is, volgens Nijenhuis, dat de auteur aan zijn historische beschrijving een zedelijke en theologische waardering heeft toegevoegd. Met ethische kwalificaties moet een auteur volgens Nijenhuis voorzichtig zijn.

meer willen weten dan God geopenbaard heeft dwaas is.⁴² Van Veen noemt Calvijn ‘koppig’ omdat hij handelt overeenkomstig de ‘ramkoers’ van Farel. Hij wordt ‘profeet’ genoemd omdat hij zichzelf zag als een oudtestamentisch profeet. Van Veen vermeldt dat Calvijns profetisch besef hem immuun maakte voor kritiek: ‘kritiek was een bewijs dat Calvijn als profeet namens God gesproken had’. Het is jammer dat Van Veen niet echt duidelijk maakt dat het profetisch besef van Calvijn alles te maken had met de verkondiging van het Woord.⁴³ ‘Eindelijk een boek over Calvijn voor gewone mensen’ mag dan wel in de titel van het boekje vermeld staan, maar destijds deed W.F. Dankbaar het met zijn boek over Calvijn, dat aan radiolezingen ontsproten was en bestemd was ‘voor een algemene lezerskring’, heel veel beter. Zijn boek was wetenschappelijk verantwoord en had niveau, ook als hij zich over sommige zaken kritisch uitliet.⁴⁴

De tweede publicatie over Calvijn als persoon is geschreven door Herman J. Selderhuis en heeft als titel *Calvijn een mens*.⁴⁵ Om op het spoor te komen wie Calvijn nu eigenlijk was las de auteur vooral Calvijns brieven. Hij wilde geen volledige biografie geven, maar Calvijn als mens zo beschrijven dat hij dichterbij de mensen komt te staan. Selderhuis belicht in elk hoofdstuk een bepaalde kant van Calvijn door hem te beschrijven in zijn rol als wees, pelgrim, vreemdeling, vluchteling, prediker, slachtoffer, weduwnaar, patiënt en zeiler. De aandacht voor Calvijn als persoon houdt helaas in dat de context waarin Calvijn in Genève werken moest, maar weinig aandacht krijgt. De manier waarop Selderhuis schrijft is boeiend. Zijn boek trok daarom ook de aandacht en werd in het Engels en in het Duits vertaald. De wijze waarop hij zich uitdrukt heeft ook negatieve kanten. Een Duits recensent heeft kritiek op het taalgebruik dat zo totaal anders is dan gebruikelijk, in ieder geval als het wetenschappelijk verantwoorde boeken betreft.⁴⁶ Selderhuis breekt een aantal verkeerde denkbeelden over Calvijn af door aan te tonen dat die onjuist zijn. Maar wat voor beeld krijgt de lezer uiteindelijk van Calvijn? De reformator komt als mens in bepaalde opzichten dichterbij. Tegelijk dreigt het gevaar

---

42 Een opmerking die Calvijn maakt in zijn geschrift *De aeterna praedestinatio Dei*. Zie CO 8, 315. Vgl. zijn uitspraak in *Inst.* III, xx, 1. ‘Laten we dus in de eerste plaats voor ogen houden dat iets anders te willen weten over de predestinatie dan er in het Woord van God over gezegd wordt, niet minder dwaas is dan wanneer iemand daar wil gaan waar geen weg is om te gaan, of dingen wil waarnemen wanneer het donker is.’ (vertaling De Niet).

43 Zie wat dat betreft bijvoorbeeld Max Engammarre, ‘Calvin: A Prophet without a Prophecy’ in *Church History* 67 (1998), 643-661; Peter Opitz, *Calvins theologische Hermeneutik*, Neukirchen-Vluyt 1994, 273-281 (over ‘Schriftauslegung als “prophetische” Aufgabe im Horizont des Gnadenbundes’) en Olivier Millet, *Calvin, un homme, une oeuvre, un auteur*, Paris 2008, 107-108.

44 W.F. Dankbaar, *Calvijn zijn weg en werk*, Nijkerk 1957. In 1982 verscheen een tweede druk. Van het boek verscheen ook een Duitse vertaling.

45 Verscheen in 2008 te Kampen.

46 ‘Ungewöhnlich für deutschsprachige wissenschaftliche Bücher ist die das gesamte Buch prägende Ausdrucksweise, die vielfach als recht salopp zu charakterisieren ist’ (Georg Plasger in een recensie).

dat we hem ook een wat vreemde figuur vinden van wie we ons niet zoveel behoeven aan te trekken. Dan staat hij dus uiteindelijk toch weer ver van ons af. Het is de vraag of het wel zin heeft zo sterk door te willen dringen in wie Calvijn nu eigenlijk was. Ieder mens heeft immers zijn eigen geheim. Een auteur dient daarom uit respect een bepaalde afstand te bewaren. Dan krijgen we ook een beter, objectief beeld van de persoon die beschreven wordt.

Een mooi boek dat met Calvijn als persoon te maken heeft is *Van Noyon tot Genève. Tien woonplaatsen van Calvijn in beeld*.⁴⁷ Het bevat veel foto's van Sjaak Verboom en praktische, hedendaagse informatie over de tien steden. Van elke stad wordt door M.A. van den Berg de belangrijkste informatie met betrekking tot Calvijns verblijf aldaar gegeven. Op de bijgevoegde DVD staat een rondleiding door Genève waarbij Van den Berg informatie geeft. Het boek verschilt van alle andere boeken die met het oog op het Calvijnjaar gepubliceerd zijn, maar hoort erbij omdat het in woord en beeld informatie verschaft over de plaatsen waar Calvijn geleefd heeft.

Calvijn en de Nederlanden dat onder redactie van Karla Apperloo-Boersma en Herman J. Selderhuis in 2009 uitgegeven is door het Instituut voor Reformatieonderzoek te Apeldoorn bevat veel illustraties en foto's. De artikelen, soms geschreven door een buitenlandse auteur, gaan over sterk uiteenlopende onderwerpen die een beeld moeten geven van Calvijns relatie tot de Nederlanden, waaronder ook Antwerpen valt dat aandacht krijgt als centrum van calvinisme in de Zuidelijke Nederlanden. Niet alle artikelen hebben betrekking op de relatie van Calvijn en de Nederlanden. William den Boer schrijft over 'Het Nederlands Calvinisme' dat verder uitgewerkt onder de titel *Calvijn en het Nederlandse Calvinisme* eveneens in 2009 verschenen is in de serie Apeldoornse Studies. De CD Camera Trajectina *Calvijn in de gouden eeuw* is als bijlage bij het boek gevoegd. De CD past erbij omdat in het boek ook over 'Calvijn en de muziek' en 'Het Geneefse Psalter' geschreven wordt.

Leven en werk van Calvijn

Wat leven en werk van Calvijn betreft noem ik in de eerste plaats *Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk* dat in 2008 bij Uitgeverij Kok onder redactie van Willem Balke, Jan C. Klok en Willem van 't Spijker van de pers kwam. Het omvangrijke boek dat bijzonder veel illustraties bevat, lijkt wat de opzet betreft op *Martin Luther. Zijn leven, zijn werk* dat in 2007 bij dezelfde uitgever verscheen onder redactie van Sabine Hiebsch en Martin L. van Wijngaarden. De Vereniging Protestants Nederland maakte het mogelijk dat *Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk* uitgegeven kon worden. De hoofdtekst is te herkennen aan de witgekleurde pagina's en betreft de Nederlandse versie van een publicatie van Willem van 't Spijker die in Duitsland in de serie *Die Kirche und ihre Geschichte*

---

47 Samengesteld door M.A. van den Berg, W.J. Eradus en Sjaak Verboom, door De Banier uitgegeven in 2009.

verscheen.⁴⁸ De verwijzingen naar de bronnen en de secundaire literatuur die in de noten van de Duitse editie staan, komen niet in het Nederlandse Calvijnboek voor omdat het voor een breder publiek bestemd is. Dat wil niet zeggen dat dit boek niet wetenschappelijk verantwoord is. De aangetrokken auteurs staan daar garant voor. Meer dan dertig Calvijnkenners uit diverse landen leverden hun specifieke bijdragen in excursen die een welkome aanvulling vormen op de hoofdttekst. Vergeleken bij de Duitse versie van de publicatie van Van 't Spijker is een nieuw hoofdstuk aan de hoofdttekst van de Nederlandse uitgave toegevoegd. Dat gaat over Calvijn als uitlegger van de Schrift. Die toevoeging is waardevol en terecht omdat Calvijn de uitleg van de Bijbel als zijn voornaamste taak beschouwde.⁴⁹

Bij Uitgeverij Kok verscheen in 2008 ook het *Calvijn Handboek* onder redactie van Herman J. Selderhuis. Het verschil met het vorige boek valt direct op. Het bevat geen illustraties. Het is niet voor een breed publiek samengesteld, maar voor hen die studie willen maken van Calvijns leven en werken. Op basis van het meest recente Calvijnonderzoek wil dit boek 'een grondig overzicht bieden van de biografie, de theologie en de doorwerking van Calvijn'. Het moet het verdere Calvijnonderzoek ondersteunen en stimuleren. Het wil tegelijk ook informatie verschaffen aan hen die 'niet direct wetenschappelijk of beroepsmatig met Calvijn bezig zijn', aldus de redacteur van het boek in het Woord vooraf. Het boek is zonder meer van betekenis voor wie zich in Calvijn verdiepen wil. Allerlei aspecten van Calvijns leven en werk, van de invloed van zijn gedachtewereld in Europa en daarbuiten, tot in de twintigste eeuw, komen aan de orde. Het is dus een veelzijdig samengesteld boek. Aan het omvangrijke werk hebben veel deskundigen uit diverse landen meegewerkt. De meesten zijn bekend vanwege hun bijdragen aan het Calvijnonderzoek en zijn goed thuis in het onderwerp waarover zij schrijven. Er is geen bijdrage bij van een rooms-katholieke auteur. Dat is jammer omdat er uitstekende rooms-katholieke Calvijnkenners zijn. Aan het einde van elk artikel worden niet meer dan vijf à zes publicaties vermeld. Dat is niet veel, maar wel voldoende voor wie zich nog meer in het betreffende onderwerp wil verdiepen. En anders geeft het artikel van Karin Maag over 'Hulpmiddelen: instituten en de stand van zaken' voldoende aanwijzingen voor het vinden van meer informatie. Alle artikelen zijn in het Nederlands geschreven of vertaald. Jammer dat de vertaling soms storend werkt vanwege het slechte Nederlands. Het boek is ook in het Engels, Duits en Italiaans verschenen.⁵⁰

48 Het betreft *Calvin. Biographie und Theologie*, Göttingen 2001. Lyle Bierma vertaalde de Nederlandse tekst voor de Engelse editie: *Calvin. A Brief Guide to His Life and Thought*, Louisville (KY) 2010.

49 Bij de excursen 'Calvijns preken over Job' van S.E. Schreiner en 'Calvijn over de Psalmen' van W. Balke wordt helaas geen secundaire literatuur genoemd zoals bij andere excursen in dit hoofdstuk wel het geval is. Overigens valt het op dat de buitenlandse schrijvers nauwelijks Nederlandse literatuur noemen. Dat is jammer omdat dit boek een Nederlandse uitgave is. Dan zou men de lezers helpen met verwijzingen naar Nederlandse uitgaven.

50 *The Calvin Handbook*, Grand Rapids (MI) 2009; *Calvin Handbuch*, Tübingen 2008. De Engelse editie kost veel minder dan de Nederlandse uitgave!

Wat het leven en werk van Calvijn betreft noem ik twee Duitstalige publicaties die vanwege de deskundigheid van de auteurs vermeld dienen te worden.⁵¹ Het valt op dat de titels van beide boeken op elkaar lijken. De Heidelbergse kerkhistoricus Christoph Strohm is de auteur van *Johannes Calvin. Leben und Werk des Reformators*.⁵² Van de hand van Peter Opitz, directeur van het *Schweizerischer Institut für Reformationsgeschichte* in Zürich, verscheen *Leben und Werk Johannes Calvins*.⁵³ De boeken zijn gering van omvang, respectievelijk 128 en 176 bladzijden, maar zij bieden veel. Beide schrijvers houden zich aan het chronologische verloop van Calvijns leven. Er is veel overeenkomst tussen beide boeken, maar toch vullen ze elkaar aan. Dat heeft te maken met de verschillende specialisaties van de auteurs. Strohm schreef een studie over *Calvinismus und Recht*.⁵⁴ Daarom gaat hij dieper in op de rechtenstudie van Calvijn in Orlèans en Bourges en op de invloed die de bestudering van het Romeinse recht gehad heeft op Calvijn als theoloog. In het laatste hoofdstuk wijdt Strohm een paragraaf aan ‘Juristisches Erbe’.⁵⁵ Hij wijst er onder andere op dat Calvijn positiever over de wet spreekt dan Luther en dat Calvijn benadrukt dat aan de eer van God recht gedaan moet worden. Strohm accentueert de betekenis van Calvijns periode in Straatsburg (1538-1541) door die in het spoor van Jacques Courvoisier te beschrijven onder het opschrift ‘Calvin wird zu Calvin’. Het laatste hoofdstuk ‘Das reformatorische Werk und seine Weltwirkung’ beschouw ik als een belangrijke aanvulling op wat eerder aan de orde kwam. Strohm beschrijft daarin helder en duidelijk de betekenis van Calvijn als reformator. Hij noemt de invloed die Calvijn onderging van het humanisme, de retorica en de rechtenstudie. Vervolgens beschrijft hij de invloed van Luther en Bucer op Calvijn. Wat Calvijns theologie betreft wijst hij op twee aspecten, de aandacht voor de majesteit van God en de gemeenschap met Christus. Daarna volgt een gedeelte waarin Strohm beschrijft wat Calvijns opvattingen voor uitwerking gehad hebben, zowel op het kerkelijk als het maatschappelijk leven in Europa. Er zijn in dit boekje geen noten opgenomen. Een ‘Zeittafel, Literaturhinweise, Personenregister’ besluiten dit kleine waardevolle boekje.

Peter Opitz heeft oog voor andere belangrijke aspecten van het leven en werk van Calvijn. Opitz schreef eerder een studie over Calvijns hermeneutiek.⁵⁶ Hij is grondig op de hoogte van wat er in Zwitserland speelde. Daarom schenkt hij onder andere meer

---

51 Ik volsta met het noemen van het Franstalige boekje *Calvin. Un homme, une oeuvre, un auteur* dat in 2008 in Parijs van de pers kwam. Het is een waardevol boekje met een eigen accent dat kenmerkend is voor de auteur, Olivier Millet, die hoogleraar Franse Literatuur aan de universiteit van Parijs is. Het laatste hoofdstuk ‘Art et littérature’ komt vrijwel geheel overeen met Millets bijdrage aan het reeds genoemde *Calvijn Handboek* over ‘Kunst en literatuur’ (466-476).

52 München 2009.

53 Göttingen 2009.

54 Volledige titel: *Calvinismus und Recht. Weltanschaulich-konfessionelle Aspekte im Werk reformierter Juristen in der Frühen Neuzeit*, Tübingen 2008.

55 Zie p. 103-106.

56 Peter Opitz, *Calvins theologische Hermeneutik*, Neukirchen-Vluyn 1994.

aandacht aan de betekenis van Calvijns verblijf in Bazel in 1535-1536 dan andere biografen. Calvijns bijdrage aan de discussie over het avondmaal en de totstandkoming van de *Consensus Tigurinus* in 1549 worden duidelijk beschreven. De vriendschappelijke relaties met Farel, Viret en Bullinger komen goed uit de verf. In het boekje moeten we geen uitvoerige informatie verwachten over Calvijns theologische opvattingen. Maar wat Opitz vermeldt is interessant om te lezen. Hij slaagt erin om in kort bestek historische omstandigheden en wat er theologisch speelt met elkaar te verbinden. Wat bijvoorbeeld Bolsec en de discussie over de predestinatie betreft, vernemen we hoe de predikanten in Bern, Bazel en Zürich gereageerd hebben op de brief van hun collega's uit Genève die hen om steun vroegen. Ook wordt weergegeven hoe Melanchthon over de verkiezing dacht. We horen vervolgens wat er na de affaire Bolsec in Genève gebeurde, zoals het optreden van Trolliet en het positieve oordeel van de raad over wat in de *Institutie* over de predestinatie geschreven staat. Vervolgens worden nog enkele belangrijke dingen opmerkingen gemaakt over Calvijns *De aeterna Dei predestinatione*, de uiteenzetting over de predestinatie in de *Institutie* van 1559 en de tafel van Beza. Het boekje telt 685 noten waarin in het kort naar bronnen en literatuur verwezen wordt. Er is ook een register van persoonsnamen opgenomen. Het boekje biedt veel en is daarom een waardevolle bijdrage aan het Calvijnjaar.

Ten slotte noem ik nog een klein, bijzonder mooi uitgegeven Duits boekje dat als titel heeft *Johannes Calvin, Humanist, Reformator, Lehrer der Kirche*.⁵⁷ De auteur is Christian Link. Hij is medewerker aan de uitgave van de reeds genoemde serie *Calvin-Studienausgabe*. Van zijn hand verscheen, eveneens in 2009, een bundel *Calvin-Studien* onder de titel *Prädestination und Erwählung*.⁵⁸ Het is zeer te waarderen dat hij als deskundige ook een klein waardevol boekje geschreven heeft voor het Calvijnjaar. Op het eerste gedeelte dat over Calvijns levensloop gaat, volgt een groter tweede gedeelte waarin Link aandacht schenkt aan Calvijns als 'Der Reformator Westeuropas: seine Theologie und seine Zeit.'

Veel omvangrijker dan de genoemde Duitse uitgaven is het Engelse boek *Calvin* dat in 2009 van de hand van Bruce Gordon verscheen.⁵⁹ In de 'preface' noemt hij zijn boek een biografie. Toch verschilt zijn boek van de publicatie van Bernard Cottrett die in 1995 verscheen en als titel had *Calvin. Biography*.⁶⁰ Cottrett is historicus en de theologische kant van Calvijns komt in zijn boek niet zo goed uit de verf. Gordon verwierf zijn doctorstitel in de theologie aan de universiteit van St. Andrews en is thans hoogleraar 'Reformation History' aan de Universiteit van Yale. Hij is grondig op de hoogte van wat er in Calvijns tijd speelde. Hij had reeds verscheidene publicaties op zijn naam staan die met de Zwitserse Reformatie te maken hebben.⁶¹ Die kennis kwam hem goed van pas bij het schrijven van zijn boek over Calvijns.

57 Gepubliceerd te Zürich in 2009.

58 Uitgegeven in Neukirchen-Vluyn.

59 New Haven and London 2009.

60 S.l. 1995. In het Nederlands vertaald door Kornelis Boersma en uitgegeven te Kampen in 2005.

61 Bruce Gordon, *The Swiss Reformation*, Manchester 2002.

In de ‘Preface’ schrijft Gordon dat Calvijn geniaal was als denker en schrijver. Hij benadrukt Calvijns gave om de Bijbel uit te leggen.⁶² Dat maakt Gordon later concreet door onder andere grondig aandacht te schenken aan Calvijns commentaar op Paulus’ brief aan de Romeinen.⁶³ Volgens Gordon valt dat wel buiten het kader van zijn boek, maar hij voegt eraan toe dat aan de theologische betekenis van deze brief voor Calvijns leven niet voorbij gegaan kan worden.⁶⁴ Gordon slaagt er in historische en theologische aspecten goed met elkaar te verbinden. Dat geldt bijvoorbeeld de beschrijving van de relatie van Wittenberg en Zürich en het tot stand komen van de *Consensus Tigurinus*.⁶⁵ Het geldt ook de weergave van het proces tegen Servet.⁶⁶ Omdat de *Institutie* een veel omvattend onderwerp is beperkt Gordon zich tot de hoofdlijn.⁶⁷ De relatie van Calvijn met Frankrijk omstreeks 1560 krijgt daarentegen weer veel aandacht waarin beschreven wordt hoe gecompliceerd de politieke verhoudingen toen waren.⁶⁸

Opmerkelijk vind ik dat Gordon in zijn ‘Preface’ al een duidelijk beeld van Calvijn geeft. Hij benadrukt dat Calvijn zich door God geroepen wist tot een bijzondere taak die verder reikte dan de muren van Genève. Calvijn beschouwde zichzelf als ‘a man of the Church, and its unity was his deepest passion’. Daarom was hij ook voortdurend in dialoog met anderen. Gordon noemt dan met name Melancthon en Bullinger en kondigt aan dat hij in het boek aandacht zal schenken aan Calvijns relaties met anderen. Als hij dat doet wordt vooral Calvijns omgang met Farel, Bucer, Viret en Bullinger belicht en zien we dat die contacten met ‘ebb and flow’ gepaard gaan.

Gordon schenkt ook ruime aandacht aan de brieven van Calvijn, omdat we daarin vooral ontdekken kunnen wat er in Calvijn en anderen omging. Het is niet moeilijk, schrijft Gordon, vooral de negatieve kanten van Calvijn naar voren te halen, maar dat is zijn bedoeling niet. Calvijn wordt respectvol, maar ook eerlijk beschreven. Waar sprake is van boosheid en arrogantie wordt dat niet onder tafel gewerkt.

In de ‘Preface’ maakt Gordon enkele opmerkingen ter verduidelijking van gebruikelijke aanduidingen als ‘Calvinist, Reformed, Lutheran, Zwinglian, evangelicals, Huguenot.’ Hij gebruikt het woord ‘calvinist’ niet, omdat het niet alleen vaag maar ook misleidend is in de context van deze biografie.⁶⁹ Hij kiest voor het woord ‘Reformed’

---

62 ‘What made Calvin as Calvin, and not another sixteenthcentury writer, was his brilliance as a thinker and writer, and, above all, his ability to interpret the Bible’ (viii).

63 Zie p. 103-120.

64 Zie p. 119-120.

65 Zie p. 161-180.

66 Zie p. 217-232.

67 Zie p. 301-303. ‘The history of the revisions is complex and need not detain us’ (301) met een verwijzing naar andere auteurs die aan die zaak aandacht schenken (Richard Muller en Randall C. Zachman).

68 Zie p. 304-328.

69 Vgl. de lezing die Richard Muller op 15 oktober 2009 in het H. Henry Meeter Center aan het Calvin Theological Seminary in Grand Rapids hield over ‘Was Calvin a Calvinist?’. De tekst is te raadplegen op de website van het Meeter Center www.calvin.edu/meeter/lectures/

dat slaat op de theologische traditie die voortkomt uit de Zwitserse confederatie aan welks vorming Calvijn in belangrijk mate bijgedragen heeft.

In de noten noemt Gordon literatuur over het betreffende onderwerp. Het valt op dat hij dan ook vaak vermeldt wat in zijn ogen het beste boek is. Hij heeft die literatuur gelezen en verwerkt in zijn boek. Ik miste de vermelding van de bekende en belangrijke bibliografische boeken van Peter en Gilmont.⁷⁰ Gordon schrijft de tekst van de ‘*Confession of Faith*’ vooral aan Calvijn toe. Dat is een vergissing omdat algemeen erkend wordt dat Farel de auteur is.⁷¹ Voordat deze biografie van Gordon verscheen, voorspelden enkele Calvijnkenners dat het boek een standaardwerk zou worden. Daar is naar mijn mening niet teveel mee gezegd. Het is een boek dat veel geeft en boeiend leest.

De theologie van Calvijn

Voordat ik enkele boeken noem die met de theologie van Calvijn te maken hebben, wijs ik erop hoe nauw zijn theologie met de Bijbel verbonden is. De Bijbel nam een centrale plaats in zijn leven in. Elke dag was hij bezig met de uitleg van de Bijbel. Hij preekte, gaf college en schreef commentaren. Hij werkte intussen ook voortdurend aan nieuwe uitgaven van de *Institutie*. In de loop van de tijd nam de *Institutie* in omvang toe. Verschillende oorzaken zijn daarvoor aan te wijzen. Door dagelijks de Bijbel uit te leggen, werd Calvijns Bijbelkennis groter. Ook nam zijn kennis van wat de kerkvaders geschreven hadden toe. De discussies met anderen over belangrijke onderwerpen werd ook in de *Institutie* verwerkt. Toch moeten we niet uit het oog verliezen dat Calvijn de *Institutie* geschreven heeft als een hulpmiddel voor het verstaan van de Bijbel. De eerste editie uit 1536 is een boekje waarin Calvijn, zoals in een catechismus, aan hen die ‘die door een zekere ijver voor de godsdienst gegrepen zijn’ slechts enkele elementaire zaken door wil geven.⁷² In de edities vanaf 1539 schrijft hij in de brief ‘Aan de lezer’ dat hij met name theologische studenten op het oog heeft. Hij wil hen helpen de Bijbel te verstaan. Omdat de *Institutie* als het ware een leeswijzer bij de Bijbel is, moeten we ons wat Calvijns theologie betreft niet tot de *Institutie* beperken, maar ook zijn exegetische werken bestuderen.

We doen er goed aan eraan te denken dat Calvijn het begrip ‘theologie’ zelden gebruikt. Christoph Strohm wijst erop dat Calvijn zeer kritisch tegenover dat begrip stond en dat het woord ‘theologie’ slechts vijf keer in de *Institutie* van 1559 voorkomt en dan vooral in negatieve betekenis.⁷³ In de brief die Calvijn bij het verschijnen van de

70 Rodolphe Peter / Jean-François Gilmont, *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin au XVIe siècle*, 3 vols, Genève 1991-2000.

71 Zie p. 72 ‘The *Confession of Faith* of 1536 was very much Calvin’s work, largely drawn from the *Institutes*.’

72 Zie Calvijns brief aan Frans I.

73 Strohm, *Johannes Calvin. Leben und Werk des Reformators*, 102-103.

eerste editie van de *Institutie* aan Frans I schreef, heeft hij het over de speculatieve theologie van de theologen van de Sorbonne.⁷⁴ Vanaf de tweede editie gebruikt Calvijn in de brief ‘Aan de lezer’ het begrip ‘theologie’ in positieve zin als hij de *Institutie* aanduidt als een werk ‘om kandidaten in de heilige theologie zo voor te bereiden en te instrueren voor de lezing van Gods Woord dat zij een gemakkelijke toegang daarin verkrijgen en zonder in hun schreden belemmerd te worden daarin kunnen voortgaan.’ We moeten ervoor waken de *Institutie* te verzelfstandigen tot een dogmatiek.⁷⁵ Christian Link merkt op dat we pas sinds het einde van de zestiende eeuw over dogmatiek kunnen spreken als een zelfstandige zaak. Hij voegt eraan toe dat Calvijn nooit college over de *Institutie* heeft gegeven.⁷⁶ Calvijn gaf Bijbeluitleg. In zijn commentaren wil hij kort en helder uitleg geven van de teksten.⁷⁷ In de *Institutie* gaat hij uitvoeriger op belangrijke onderwerpen in (*loci*).⁷⁸ De *Institutie* en de commentaren vullen elkaar aan. Maar daarbij moeten we niet uit het oog verliezen dat na de verschijning van de laatste editie van de *Institutie* nog enkele commentaren en colleges van Calvijn gepubliceerd zijn, namelijk de commentaren op Exodus tot en met Deuteronomium (1563) en Jozua (1565) en de colleges over Jeremia (1563) en Ezechiël (1565). Die exegetische werken zijn belangrijk, omdat ze aanvullingen bevatten op de stof die in de *Institutie* besproken wordt.⁷⁹ Volgens Van ’t Spijker houdt het onderscheid dat Calvijn maakt tussen commentaren en *Institutie* het gevaar in dat de *Institutie* naast de uitleg van de Bijbel in de commentaren een eigen leven gaat leiden.⁸⁰ Bij Calvijn is daarvan nog geen sprake. Maar later gebeurt dit wel. Dan staat de dogmatiek zelfstandig naast de Schriftverklaring.⁸¹

---

74 CO 1, 19.

75 Vgl. de opmerking van Peter Opitz over de *Institutie*. Calvijn wilde ‘seine *Institutio* im Sinne von “Loci” und nicht als dogmatisches Lehrsystem verstanden wissen’ (*Leben und Werk Johannes Calvins*, 103).

76 Zie *Calvin-Studienausgabe* 4, *Reformatorische Erklärungen*, Neukirchen-Vluijn 2002, 86 (noot 38). ‘Das Genus der Dogmatik gibt es im Protestantismus erst seit dem späten 16. Jahrhundert. Calvin hat die *Institutio* niemals zum Gegenstand seiner akademischen Vorlesungen gemacht.’

77 Zie de brief die Calvijn op 18 oktober 1539 aan Simon Gryneus schreef (CO 10, 402). Die brief is voorin Calvijns commentaar op de brief aan de Romeinen (1540) opgenomen. Calvijn en Gryneus waren het erover eens dat *perspicua brevitatis* de belangrijkste deugd is van een exegeet.

78 Zie de brief ‘Aan de lezer’ die Calvijn vanaf 1539 voorin de *Institutie* heeft laten opnemen.

79 Zie Richard A. Muller, *The Unaccommodated Calvin. Studies in the Foundation of a Theological Tradition*, New York / Oxford 2000, 152-157 waar hij niet alleen aandacht schenkt aan wat de Schriftuitleg toevoegt aan de *loci* die in de *Institutie* besproken worden, maar ook noemt wat in de laatste exegetische werken van Calvijn van belang is vergeleken bij de *Institutie*.

80 Zie de ‘Inleiding’ die W. van ’t Spijker geschreven heeft voor de nieuwe Nederlandse vertaling van de *Institutie*, met name p. 13.

81 Zie de in de vorige noot genoemde ‘Inleiding’, p. 22.

Het is al verscheidene jaren zo dat Calvijn niet meer beschouwd wordt als de man van één boek, namelijk de *Institutie*. Onderzoekers beseffen dat de *Institutie* en de commentaren elkaar aanvullen. Ook is men zich er meer en meer bewust van dat de *Institutie* niet alleen wat de inhoud betreft bij de Bijbelcommentaren hoort, maar ook dat de manier waarop Calvijn de inhoud van de *Institutie* aan de orde stelt met de Bijbel te maken heeft. Richard Muller heeft in zijn studie *The Unaccommodated Calvin* aange-toond dat Calvijn bij de keuze van nieuwe onderwerpen voor de uitgave van de *Institutie* van 1539 de invloed van Melanchthon onderging die zich in zijn *Loci communes* liet leiden door de brief van Paulus aan de Romeinen.⁸² Stephen Edmondson sluit zich in een artikel over de Bijbelse structuur van de *Institutie* bij Muller aan, maar gaat een stap verder.⁸³ Hij richt zich vooral op de inhoud van de eerste twee boeken van de *Institutie*, maar wil wat hij schrijft ook laten gelden voor de *Institutie* als geheel. Hij wijst erop dat de geschiedenis van Gods verbond met Israël, dat uitloopt op het evangelie van Jezus Christus, de structuur van de *Institutie* bepaalt.

De relatie van de *Institutie* met de Bijbel komt dus niet alleen naar voren in de bespreking van de *loci*, maar de inhoud van de Bijbel bepaalt ook de wijze waarop Calvijn de *Institutie* inricht. Van 't Spijker wijst daar ook op in de genoemde 'Inleiding' als hij schrijft: 'Het geheim van de *Institutie* bestaat in het samengaan van inhoud en methode, van datgene wat er gezegd wordt en de manier waarop het gezegd wordt.'⁸⁴ Wat de structuur van de *Institutie* betreft hebben onderzoekers op verschillende zaken gewezen. De drie catechetische stukken, de *Decaloog*, het *Apostolicum* en het *Onze Vader*, bepalen in belangrijke mate wat Calvijn in de eerste editie van de *Institutie* aan de orde stelt. En wat de laatste editie betreft, wordt de indeling in vier boeken in verband gebracht met het *Apostolicum*. Maar Calvijnkenners vestigen toch meer en meer de aandacht op de openingszin van de *Institutie* waarin Calvijn het heeft over de kennis van God en van onszelf die de inhoud vormt van de ware wijsheid.⁸⁵ Deze openingszin, schrijft Van 't Spijker, is beslissend voor het hele werk. Hij voegt eraan toe: 'Het gaat altijd en overal, bij ieder onderdeel, om dit fundamentele principe: God en mens, Godskennis en zelfkennis. Altijd en overal gaat het om de ware vroomheid, de echte spiritualiteit, de wezenlijke wijsheid. En met deze *ordo*, zorgvuldig door Calvijn aange-bracht, stijgt het werk ver uit boven vele andere werken van die tijd, van daarna en van onze tijd.'⁸⁶ Christoph Strohm wijst op het begrip 'religio' dat Calvijn in de titel van de

82 Zie Richard Muller, *The Unaccommodated Calvin: Studies in the Foundation of the Theological Tradition*, New York / Oxford 2000, 101-158 en wat Melanchthon betreft met name p. 125-130.

83 Zie Stephen Edmondson, 'The biblical historical structure of Calvin's Institutes' in: *Scottish Journal of Theology* 59 (2006), 1-13.

84 Zie de 'Inleiding', p. 20.

85 'De hele hoofdinhoud van onze wijsheid, voorzover die althans als ware en deugdelijke wijsheid aangemerkt mag worden, bestaat eigenlijk maar uit twee delen: kennis van God en kennis van onszelf' (naar de vertaling van De Niet).

86 Zie W. van 't Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Houten 2004, 36.

Institutie gebruikt. Calvijn wil in zijn boek onderricht geven in de ‘religio’. Daarmee geeft Calvijn volgens Strohm aan dat het hem niet gaat om speculaties over God maar om de relatie van God en mens. Strohm voegt eraan toe dat Calvijn daarom ook benadrukt dat er geen kennis van God is zonder kennis van onszelf.

Calvijn wil het in de *Institutie* niet hebben over God ‘op zichzelf’. Het gaat erom dat we weten wie God in zijn relatie tot ons is.⁸⁷ In de Calvijnliteratuur wordt er naar ik meen niet op gewezen dat de nadruk die Calvijn helemaal aan het begin van de *Institutie* legt op de relatie van God en ons ontleend is aan de Bijbel. Calvijn zegt in zijn exegetische van Bijbelteksten meer dan eens dat het niet gaat om wie God op zichzelf is. We moeten weten wie God is ten opzichte van ons. Die relatie van God en ons is de rode draad in Calvijns exegetische. Hij citeert in zijn uitleg van de Bijbel ook meer dan eens de tekst ‘Ik zal jullie tot een God zijn en jullie zullen Mij tot een volk zijn’.⁸⁸ Calvijn noemt deze uitspraak de juridische formule die de verbondsrelatie van God en Israël onder woorden brengt.⁸⁹ Dankzij Jezus Christus worden wij ook in de relatie van God en Israël betrokken. Dat is de reden waarom de Bijbel van betekenis is. En dat zet ook een sterk stempel op Calvijns uitleg van de Bijbel. Het gaat Calvijn er iedere keer weer om wat de teksten ons ten aanzien van de relatie van God en ons te zeggen hebben. Wat dat betreft is er geen enkel onderscheid tussen de *Institutie* en de uitleg van de Bijbel in commentaren, colleges en preken.

Er is in Nederland in het Calvijnjaar geen boek over de theologie van Calvijn van de pers gekomen. De publicaties van Christoph Strohm en Peter Opitz noemde ik reeds. Maar in de titel van hun uitgaven gebruiken ze het woord ‘theologie’ niet. Er zijn wel een paar boeken in het buitenland verschenen waarvan de titel wel naar Calvijns theologie verwijst. Het meest omvangrijke boek is *The Theology of John Calvin* van Charles Partee.⁹⁰ De auteur schrijft in de ‘preface’ dat hij niet schrijven wil over het leven en de invloed van Calvijn, maar over diens ‘thought’. Hij wil in zijn boek een overzicht geven van de gehele omvang van Calvijns theologie en wat dat oplevert.⁹¹ Merkwaardig is dat zijn boek vooral over de inhoud van de *Institutie* gaat, terwijl thans algemeen aanvaard is dat we ons voor de kennis van Calvijns theologie niet moeten beperken tot de *Institutie*, omdat we zo geen volledig beeld van Calvijns theologie krijgen. Na een woord vooraf

---

87 Zie bijv. *Inst.* III, ii, 6 (CO 2, 402). In *Inst.* 1, x, 2 (CO 2, 73) merkt Calvijn op dat in Ex. 34:6-7 niet beschreven wordt wie God op zichzelf is, maar hoe Hij ten opzichte van ons is (‘...non quis sit apud se, sed qualis erga nos...’).

88 De tekst komt meer dan eens in het Oude Testament voor. Zie Lev. 26:12; Jer. 7:23; 24:7; 30:22; 31:1 en 33; 32:38; Ez. 11:20; 14:11; 36:28; 37:23 en Zach. 8:8.

89 Vgl. *Inst.* II, x, 8 (CO 2, 317) waar Calvijn zegt dat God altijd de genoemde omschrijving gebruikt heeft als Hij met zijn dienaren een verbond sloot. Calvijn gebruikt in verband met het verbond vaak het woord ‘contract’ waarbij hij denkt aan een overeenkomst die vastgelegd wordt bij een notaris (vgl. CO 27, 146 en 605).

90 Louisville / London 2008.

91 Zie p. xi. ‘Our purpose is twofold: (1) to survey the full sweep of Calvin’s theology and (2) to collect the benefits that accrue.’

volgt een lange inleiding waarin Partee twee dingen doet. Hij deelt hen die een bepaalde visie op Calvijn hebben in drie groepen in. Sommigen vallen Calvijn aan, anderen verdedigen hem en weer anderen gaan van verkeerde veronderstellingen uit.⁹² Vervolgens heeft Partee het over de structuur van de *Institutie*. Wat dat eerste, de indeling in groepen, betreft is het interessant te lezen wat Partee vindt van wat veel auteurs in het verleden geschreven hebben. Het zijn vooral Amerikaanse auteurs. Hun boeken zijn vaak al jaren geleden gepubliceerd. De secundaire Europese Calvijnliteratuur krijgt veel minder aandacht.⁹³ De bespreking van secundaire literatuur is interessant, maar zet wel een stempel op het boek, omdat Partee in het hoofddeel van het boek, de bespreking van de *Institutie*, voortdurend met andere auteurs in gesprek is en Calvijn via hen aandacht krijgt. Het is niet zo'n gelukkige volgorde. Destijds deed François Wendel het in zijn boek over Calvijn anders.⁹⁴ Calvijns *Institutie* is de rode draad die Wendel volgt in zijn uiteenzetting over de oorsprong en de ontwikkeling van Calvijns theologie, maar de secundaire literatuur kreeg niet zo'n geweldig accent als bij Partee het geval is. Daarom zal het boek van Wendel voorlopig nog wel een belangrijke inleiding blijven voor wie zich in Calvijns theologie verdiepen wil.

In het tweede gedeelte van zijn inleiding geeft Partee een overzicht van de verschillende opvattingen die over de structuur van de *Institutie* bestaan. Hij bespreekt eerst de invloed van het *Apostolicum* op de indeling van de vier boeken. Daarna schenkt hij aandacht aan de opvatting van Edward Dowey die vasthield aan de indeling volgens de tweevoudige kennis van God, namelijk als Schepper en als Verlosser. De reactie die T.H.L. Parker daarop gaf wordt genoemd. Volgens Parker moeten we bij de *duplex cognitio* denken aan de kennis van God en onszelf. De derde opvatting, voorgesteld door Philip Walker Butin, richt zich op de triniteit van God.⁹⁵ Partee noemt bij de bespreking van de genoemde opvattingen de bezwaren die voor elk van die opvattingen en geeft vervolgens zijn visie op de structuur van de *Institutie* in de paragraaf met het opschrift 'Union with Christ'. Hij haalt een citaat van Calvijn aan waarin het accent valt op de gemeenschap met Christus. Wat Christus gedaan heeft voor het heil van het menselijk geslacht heeft geen nut als Christus buiten ons is. Hij moet de onze worden en in ons wonen om ons deel te geven aan wat Hij van de Vader ontvangen heeft.⁹⁶ Het brengt Partee ertoe de vier boeken van de *Institutie* te verdelen in twee gelijke delen onder het opschrift 'God for Us' en 'God with Us'.

92 Partee gebruikt de Engelse woorden 'Opponents' en 'Proponents' en duidt de derde groep aan als 'Misonponents'.

93 Als voorbeeld noem ik dat in het gedeelte over 'Predestination: the certainty of Faith' op p. 240-252 de publicaties van Neuser en Link niet genoemd worden.

94 François Wendel, *Calvin. Sources et évolution de sa pensée religieuse*, Genève 1950 (en 1985). In 1963 in het Engels en in 1968 in het Duits vertaald.

95 Auteur van: *Revelation, Redemption, and Response: Calvin's Trinitarian Understanding of the Divine-Human Relationship*, New York 1995.

96 Zie *Inst.* III, i.

De opvatting van Partee vind ik in positieve zin verrassend. Zijn opvatting over de structuur van de *Institutie* sluit namelijk uitstekend aan bij de eerste zin van de *Institutie* waarin Calvijn zegt dat de ware wijsheid uit twee delen bestaat, namelijk de kennis van God en van onszelf. Partee benadrukt daarom volkomen terecht de relatie van God en ons. En hij benadrukt in dat verband de betekenis van Christus. ‘We moeten niet over God en onszelf denken buiten Christus om. (...) God is voor ons en God is met ons in Jezus Christus.’

Opvallend is dat Marc Vial het in de titel van zijn boek *Jean Calvin. Introduction à sa pensée théologique*, dat tegelijk met een Engelse versie in 2008 verscheen, niet heeft over Calvijns theologie maar over diens theologisch denken.⁹⁷ Dat heeft te maken met de visie die Vial op de *Institutie* heeft. In de *Institutie* is volgens Vial sprake van theologie die strikt genomen geordende exegese is.⁹⁸ De theologische *loci* die de Bijbel ons aanreikt worden namelijk geordend opgenomen in het geheel van de christelijke *doctrina. Institutie* en commentaren vullen elkaar aan. Voor de bespreking van de inhoud van de *Institutie* houdt Vial zich aan de indeling van het *Apostolicum*. Daarom heeft hij het over een trinitarische lezing van de *Institutie*.⁹⁹ Zijn bespreking van de *Institutie* bevat twee delen. Het gaat volgens hem in de eerste tien hoofdstukken van het eerste boek over de ware kennis van God. Het vervolg gaat dan over de kennis van de ware God.

Een veel kleiner werk is *Johannes Calvins Theologie – eine Einführung* van Georg Plasger.¹⁰⁰ In het ‘Vorwort’ noemt hij zijn boek een ‘kleine Einführung in Johannes Calvins Theologie’. Plasger bespreekt veertien verschillende onderwerpen. Met het oog op de beperkte omvang van de hoofdstukken beperkt hij zich bij elk onderwerp tot het beschrijven van de belangrijkste aspecten. Plasger koos die onderwerpen waarvan hij meende dat ze ook vandaag voor christenen van betekenis zijn. Hij richt zich niet speciaal op de *Institutie*. Hij gebruikt het hele oeuvre van Calvijn om de gekozen onderwerpen toe te lichten. Plasger schrijft op een actuele manier over Calvijn door zijn denken met ons denken te verbinden. Het verleden wordt zodoende op het heden betrokken. Calvijn is het einde niet, maar hij is wel van grote betekenis.

In Nederland zijn in 2009 enkele boeken verschenen waarin theologische thema’s aan de orde gesteld worden. *Calvijn na 500 jaar* werd onder redactie van W. de Greef en M. van Campen uitgegeven namens de Protestantse Kerk in Nederland. Zestien Protestantse Calvijnkenners schreven voor deze jubileumuitgave bijdragen waarin ze ernaar gestreefd hebben de lezers zoveel mogelijk in aanraking te brengen met wat Calvijn zelf gezegd of geschreven heeft. Van daaruit worden lijnen getrokken naar de dag van vandaag. De auteurs willen in hun bijdragen voldoende stof aanreiken om in het

---

97 Titel van de Engelse versie: *John Calvin. An introduction to his theological thought*. Beide boeken werden uitgegeven in Genève.

98 Zie p. 55.

99 Zie p. 57.

100 In 2008 uitgegeven te Göttingen. Een tweede ‘durchgesehene Auflage’ verscheen in 2009.

spoor van Calvijn verder te praten over onderwerpen die voor de kerk, voor christenen en voor het maatschappelijk leven van betekenis zijn. Daarom zijn aan de hoofdstukken gespreksvragen toegevoegd. Het boek is wel namens de Protestantse Kerk in Nederland uitgegeven, maar het is niettemin bestemd voor allen die op een of andere wijze nader kennis willen maken met Calvijn.

Wat kleiner van omvang is het boek *Calvijn spreekt*. De overeenkomst met het vorige boek blijkt uit de volledige titel *De actualiteit van een hervormer na 500 jaar*. Toch is er, wat betreft de inhoud van beide boeken, geen sprake van overlapping. Elke bijdrage van de zeven auteurs van *Calvijn spreekt* begint met een reeks citaten die met het onderwerp van het hoofdstuk te maken hebben. Er wordt in elk artikel naar gestreefd de betekenis van Calvijn voor de hedendaagse theologische bezinning duidelijk te maken. De bijdragen waren oorspronkelijk lezingen die gehouden werden aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Bond 'Johannes Calvijn' te Ede. Het boek verscheen onder redactie van J. Hoek bij uitgeverij Groen te Heerenveen.

Ten slotte wijs ik op twee kleine Nederlandse uitgaven waarin ook een theologisch onderwerp in verband met Calvijn besproken wordt. De Guido de Brès-Stichting te Gouda publiceerde in het Calvijjaar *De Messiaanse kus. Overheid en godsdienst bij Johannes Calvijn*, geschreven door H. van den Belt.¹⁰¹ De auteur schenkt aandacht aan die passages in Calvijns publicaties die met de relatie overheid en godsdienst te maken hebben. De passages die in hedendaags Nederlands vertaald zijn en met een inleiding in het boek zijn opgenomen betreffen gedeelten uit verschillende edities van de *Institutie*, uit de *Brieve Instruction contre les Anabaptistes* (1544) en uit de commentaren (Romeinen 13:1-7, 1 Timoteüs 2:2, 1 Petrus 2:13-14, Jesaja 49:23). Van den Belt bespreekt de passages in hun historische context.¹⁰² Dat is belangrijk omdat de context bijvoorbeeld in 1559 anders is dan in 1536. Door op de historische context te letten wordt duidelijk of er sprake is van een ontwikkeling in Calvijns visie op de overheid. Van den Belt constateert dat Calvijn wel een sterker onderscheid maakt tussen kerk en staat dan in de zestiende eeuw gebruikelijk was, maar dit wil niet zeggen dat Calvijn politiek en geloof van elkaar scheidt. Door de dopers wordt Calvijn gedongen meer aandacht te besteden aan de positieve roeping van de overheid ten opzichte van christelijke godsdienst. Calvijn gebruikt oudtestamentische teksten om die roeping te onderbouwen. Maar nieuw zicht op Israël vraagt volgens Van den Belt om een nieuwe doordenking van die teksten. Het gaat in *De Messiaanse kus* alleen over de verhouding van overheid en godsdienst bij Calvijn. Maar door de wijze waarop Van den Belt de gekozen passages bespreekt draagt zijn publicatie bij aan de kennis van Calvijn.

101 In de titel is *De Messiaanse kus* een verwijzing naar Psalm 2. Maar daar staat: 'Kus de Zoon...' en gaat het niet over de kus van de Messias.

102 De belangrijke methode van het diachrone lezen van de *Institutie* deed Van den Belt ook in zijn dissertatie *Autopistia. The Self-Convincing Authority of Scripture in Reformed Theology*. In 2006 in eigen beheer uitgegeven. In 2008 enigszins bewerkt uitgegeven door Brill te Leiden onder de titel *The authority of scripture in reformed theology: truth and trust*.

Voor de *Willem de Zwijgerstichting* te Apeldoorn schreef A. Baars de bijdrage *Calvijn: vluchteling en vreemdeling*. De publicatie sluit aan bij het streven van de stichting die onder andere de reformatorische beginselen in ons volksleven verdiepen en versterken wil. Maar het onderwerp dat Baars bespreekt is ook gekozen met het oog op het Calvijnjaar. Calvijns eigen positie als vluchteling en vreemdeling komt aan de orde, maar ook hoe men volgens Calvijn in Genève met vreemdelingen diende om te gaan en wat de uitwerking van het vluchteling en vreemdeling zijn op de theologie en de spiritualiteit van Calvijn geweest is. Tenslotte wordt de geestelijke dimensie van het vluchteling en vreemdeling zijn besproken. Er zijn bij elk hoofdstuk discussievragen opgenomen om de bezinning op de actualiteit van het besproken thema in kringverband te bespreken.

Predestinatie – verkiezing

Het onderwerp predestinatie en verkiezing kies ik ten slotte als voorbeeld om te laten zien hoe in de nieuwste publicaties Calvijns visie aan de orde gesteld wordt. Vergeleken bij het verleden waarin Alexander Schweitzer en Fredinand Christiaan Bauer de predestinatie de centrale, overheersende plaats gaven in Calvijns theologie en velen zich daarvoor lieten leiden, is er veel veranderd.¹⁰³ De predestinatie is een belangrijk onderwerp. Dat werd in belangrijke mate versterkt door het optreden van Bolsec en de publicaties die daarvan het gevolg waren en de discussies die over dat onderwerp gevoerd werden. Maar in de nieuwste literatuur wordt niet meer over de predestinatie gesproken als het centrum van Calvijns theologie. Het volgende merkte ik op.

In het reeds genoemde boek *Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk*, worden nog geen twee volledige pagina's besteed aan de verkiezing. Dat valt enigszins te verklaren omdat die pagina's de vertaling zijn van een gedeelte uit de Duitse editie van *Calvin. Biographie und Theologie* van de hand van Van 't Spijker. Het accent valt in dat Duitse boek op het leven van Calvijn. De theologie krijgt veel minder aandacht. Het valt op dat de verkiezing aandacht krijgt, maar dat de predestinatie niet expliciet aan de orde gesteld wordt. Vele auteurs schreven vervolgens bijdragen voor *Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk*, maar niemand schreef een bijdrage waarin het over de predestinatie gaat.

Georg Plasger schrijft in zijn reeds eerder genoemde boek een hoofdstuk over 'Gottes erwählendes Handeln'. Hij legt eerst uit wat met de klassieke uitdrukking 'doppelte Prädestinationslehre' bedoeld wordt, namelijk verkiezing en verwerping. Hij merkt vervolgens op dat Calvijn meer dan eens over de verkiezing geschreven heeft. Afhankelijk van wat Calvijn aan de orde stelde, verschilde het accent dat in de publicatie door hem gelegd werd. Plasger richt zich vervolgens op Calvijns *Congrégation sur l'élection éternelle* omdat

---

103 A. Schweitzer, *Die Glaubenslehre der evangelisch-reformierten Kirche dargestellt und aus den Quellen belegt*. 2 Bde., Zürich 1844-1845; Idem, *Die protestantischen Centraldogmen in ihrer Entwicklung innerhalb der reformierten Kirche*, 2 Bde., Zürich 1854-1856; F.C. Bauer, *Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte*, Stuttgart 1867 (3. Aufl.).

Calvijn daar zijn opvatting zo beknopt en duidelijk mogelijk verwoord heeft.¹⁰⁴

In het reeds genoemde *Calvijn Handboek* wordt in een van de onderdelen aandacht geschonken aan verschillende thema's. Een van die thema's is de predestinatie. De bijdrage is geschreven door Wilhelm H. Neuser die verscheidene publicaties op zijn naam heeft staan die met de predestinatie van Calvijn te maken hebben. Hij vertaalde Calvijns geschrift over de eeuwige voorbeschikking van God in het Duits.¹⁰⁵ In de nieuwe serie *Ioannis Calvinii, Opera omnia* is Neuser de redacteur van Calvijns *De aeterna Dei praedestinatione* en *De la predestination eternelle*.¹⁰⁶ In het *Handboek* geeft Neuser weer wat Calvijn in verschillende publicaties over de predestinatie naar voren gebracht heeft.¹⁰⁷ De publicaties betreffen achtereenvolgens de *Institutie* van 1536, de catechismus van 1537-38, de *Institutie* van 1539, de *Consensus Genevensis* van 1552¹⁰⁸, de preek over de predestinatie¹⁰⁹ uit 1551 en de *Institutie* van 1559. Aan het einde van zijn bijdrage schrijft Neuser: 'Calvijn leert twee predestinatierelen, die in de kiem van elkaar verschillen.' Met die twee 'predestinatierelen' doelt Neuser op het onderscheid dat we bij Calvijn aantreffen in de verschillende publicaties. In de preek uit 1551 gaat het over de verkiezing, terwijl het in de *Institutie* uit 1559 over de predestinatie, dus over verkiezing en verwerping, gaat. Als we echter vasthouden aan de terminologie van Calvijn, zoals ik die reeds beschreef, is het een ongelukkige manier van zeggen als Neuser schrijft dat er bij Calvijn sprake is van twee 'predestinatierelen'. Neuser heeft het ook over twee 'leervormen'. Hij schrijft dat Calvijn in de preek alleen de uitverkiezing leert en dat in de *Institutie* 'de tweede leervorm', waarin het dus over de predestinatie gaat, het meest uitvoerig is. De wijze waarop Neuser zich uitdrukt vind ik verwarrend, met name als hij in de laatste zin van zijn bijdrage schrijft: 'Zo wordt de stelling bewezen, die opgekomen is in het nieuwste onderzoek, dat de uiteindelijke vorm van de predestinatieleer in de *Institutie* van 1559 niet moet worden overgewaardeerd en dat deze niet de enige maatgevende leervorm is.' Waarom houdt Neuser vast aan verschillende leervormen?

---

104 Plasger, *Einführung*, 90.

105 W.H. Neuser, *Johannes Calvin. Von der ewigen Vorherbestimmung Gottes*, Düsseldorf 1998.

106 Zie Volume 1 van Series III, uitgegeven in 1998 te Genève. De Latijnse tekst staat op de linkerbladzijden en de Franse tekst op de rechterbladzijden.

107 Zie p. 353-365.

108 Dit betreft het geschrift *De aeterna Dei praedestinatione*.

109 Het lijkt me beter het woord 'verkiezing' in verband met die preek te gebruiken omdat in de Franse titel van de uitgave gesproken wordt over 'election eternelle'. Weliswaar wordt in de inleiding op de *Congrégation* (zie CO 8, 89-92; Aus lecteurs fideles, Salut) gesproken over 'prédestination', maar de inleiding is niet door Calvijn geschreven en is ook niet opgenomen in de uitgave van de *Congrégation* in *Calvin-Studienausgabe* en in *Calvin Oeuvres*. Het citaat dat Van 't Spijker geeft op p. 204 van *Johannes Calvin, zijn leven, zijn werk*, is dus niet van Calvijn ('Want door de orde van de predestinatie of de verkiezing om te keren...'). Bernard Roussel gebruikt in de inleiding (notice) op Calvijns *Congrégation sur l'élection éternelle* het woord 'élection' en benadrukt: "'Election", car "prédestination" est un terme absent de la *Congrégation*' (Calvin *Oeuvres*, 1326).

Dezelfde zaak wordt namelijk niet op verschillende wijze aan de orde gesteld. Het zijn twee verschillende zaken, de verkiezing aan de ene kant en verkiezing en verwerping aan de andere kant die in een verschillende context aan de orde komen. De verkiezing bespreekt Calvijn in een 'Bijbellezing', terwijl hij verkiezing en verwerping in het polemisch geschrift *De aeterna Dei praedestinatione* aan de orde stelt en dat ook doet in de *Institutie* van 1559 waarin hij tegelijk ook alle discussiepunten verwerkt. Het lijkt me belangrijk goed te letten op de context waarin Calvijn spreekt of schrijft. De context bepaalt wat Calvijn inhoudelijk aan de orde stelt. Als we daarop letten heeft hetgeen Calvijn over de verkiezing in die bepaalde context naar voren brengt zijn eigen waarde. Dat geldt dan ook van wat Calvijn in de *Institutie* van 1559 over verkiezing en verwerping schrijft. Het ene is niet van meer waarde dan het andere. Dat blijkt naar mijn mening ook uit het feit dat de 'congrégation' over de eeuwige verkiezing die Calvijn in 1551 gehouden heeft in 1562, twee jaar na de laatste editie van de *Institutie*, in Genève met toestemming van de Raad uitgegeven werd. Dat zal beslist niet buiten Calvijn om gedaan zijn.

Voor *De eeuwige voorbeschikking Gods* schreef Balke, zoals ik reeds vermeldde de inleiding. Hij geeft wel historische informatie over Calvijns werken die in dat boek opgenomen zijn, maar wat hij over Calvijns visie op de predestinatie schrijft is weer in het algemeen gesteld. De verschillende context waarin Calvijn verkiezing en predestinatie aan de orde stelt krijgt nauwelijks aandacht. Christian Link doet het wat dat betreft anders. In 2002 verscheen deel 4 van de *Calvin-Studienausgabe*. In dat boek is de Franse tekst en de Duitse vertaling van Calvijns Bijbellezing over de eeuwige verkiezing opgenomen. In de 'Einleitung' vermeldt Link dat Calvijn in diverse publicaties over de 'Prädestination' geschreven heeft. Link noemt de *Institutie* van 1536, vervolgens de *Congrégation* en de preken over Genesis 25vv. en Efeziërs 1:4-14, het geschrift *De aeterna Dei praedestinatione* en ten slotte de *Institutie* van 1559. Link wijst erop dat de publicaties van Calvijn over verkiezing en predestinatie weliswaar niet fundamenteel van elkaar verschillen, maar dat elk van de publicaties toch een ander zicht geeft op het vraagstuk van de predestinatie. 'We hebben op zijn minst met drie verschillende visies op dezelfde zaak te maken', schrijft hij. Hij voegt eraan toe dat dit ook van betekenis is in verband met het huidige Calvijnonderzoek waar terecht met steeds meer nadruk de vraag aan de orde komt of we voor de kennis van Calvijn als theoloog zijn exegese en preken of de *Institutie* op de eerste plaats moeten stellen. In een noot tekent Link aan dat pas sinds het einde van de zestiende eeuw sprake is van dogmatiek als vakgebied. Hij voegt eraan toe dat Calvijn tijdens de colleges voor studenten en predikanten nooit de *Institutie* aan de orde stelde. Op die manier onderstreept Link dat Calvijn het verstaan van de Bijbel de belangrijkste zaak vindt. Dat schreef Calvijn ook in het woord vooraf van de tweede editie van de *Institutie*. Hij wil studenten in de theologie helpen de Bijbel te verstaan. Het accent valt op de Bijbel.

Samenvatting: winst vergeleken bij het verleden

Het is verrassend dat Calvijn in 2009 in de pers zoveel aandacht heeft gekregen. Dat is in het verleden niet eerder zo sterk het geval geweest. Er werd in het Calvijnjaar bijzon-

der veel georganiseerd dat min of meer met Calvijn te maken had. Wat het publiek in het algemeen betreft, is het de vraag of het gebleven is bij een oppervlakkig kennis nemen van wat er in het Calvijnyaar te berde werd gebracht of dat men een stap verderging door een boek over Calvijn of nog beter iets van Calvijn zelf te lezen. Er is in het Calvijnyaar veel in boeken en artikelen aangereikt om Calvijn beter te leren kennen. Maar wie liet zich door de aangeboden lectuur stimuleren nog meer over of van Calvijn te lezen? Voor zover ik weet is de belangstelling voor de boeken die de laatste decennia over Calvijn verschenen zijn niet noemenswaardig toegenomen.

Wat de stand van zaken op dit moment betreft is het verheugend dat er de laatste decennia veel gedaan is om de werken van Calvijn opnieuw en beter uit te geven. Een winst is ook dat nog niet eerder gepubliceerde preken van Calvijn uitgegeven worden en dat de brieven van en aan Calvijn gepubliceerd zullen worden. Regelmatig verschijnen er, wat de primaire bronnen betreft, publicaties die een of meer geschriften van Calvijn bevatten. Ze worden vrijwel altijd zorgvuldig ingeleid en van noten voorzien.

Wat de vertalingen van werken van Calvijn betreft verschijnt er helaas in Nederland niet zoveel. De nieuwe vertaling van de *Institutie* is een uitgave van betekenis. Maar verder blijven we, wat de uitgave van nieuwe vertalingen betreft, achter vergeleken bij Engelse en Duitse uitgaven.

Vergeleken bij het verleden spreekt niemand meer over Calvijn als de man van één boek. In het Calvijnonderzoek wordt algemeen aanvaard dat we ons voor de kennis van Calvijns theologie niet alleen op de *Institutie* richten moeten, maar ook zijn commentaren, colleges, preken en geschriften moeten bestuderen. Onderzoekers krijgen ook meer en meer oog voor de onderlinge verbondenheid van de *Institutie* en de exegetische werken van Calvijn. Zijn theologie is Bijbelse theologie. De opvatting dat Calvijns theologie een theologisch systeem is dat beheerst wordt door de predestinatie is verouderd.

Van betekenis is ook dat bij de bestudering van Calvijns werken, vergeleken bij het verleden, veel meer aandacht aan de context geschonken wordt waarin de betreffende publicatie tot stand gekomen is. Dat is voor het verstaan van die publicatie belangrijk. Bovendien kunnen we, als we bij de bestudering van publicaties die min of meer hetzelfde onderwerp betreffen goed op de context letten, zien wat daarvan de gevolgen zijn. Misschien worden er andere accenten gelegd. Het kan ook zijn dat er in Calvijns visie op een bepaalde zaak sprake is van een ontwikkeling. Belangrijk is voor de bestudering van Calvijn ook dat we door nieuw bronnenonderzoek meer en meer weten van de historische context. Dat geldt de situatie in Genève, in Zwitserland maar ook in Frankrijk, waarmee Calvijn zich altijd verbonden voelde.